

TEJMURAZ M. DZAFARLI

O pojęciu kategorii etycznych*

Kategorie są to logiczne formy poznania różnych aspektów rzeczywistości w ich ogólności i konkretności, genezie i wzajemnych związkach, istotnych cechach i stosunkach. Stanowiąc rezultat zrozumienia przez człowieka tego, co obiektywne, świadczą one o stopniu przeniknięcia poznania w strukturę bytu, wskazują zakres ujawniania ogólnych sprzeczności i praw rozwoju, ukazują charakter wzajemnych uwarunkowań zjawisk i ukierunkowują aktywność życiową człowieka zgodnie z rozwojem świata. Kategorie, dostarczając informacji naukowej o tym czy innym aspekcie obiektywnego świata, stanowią zatem swoistą syntezę wiedzy i uzyskują dzięki temu znaczenie podstawowych zasad poznania, są aksjomatami myślenia teoretycznego.

Etyka, podobnie jak inne nauki, posiada własny system kategorii. Od stopnia ich rozbudowania zależy bezpośrednio sama struktura etyki. System kategorii etycznych winien adekwatnie odzwierciedlać historię rodzin i rozwoju stosunków moralnych w logice rozwoju poznania. W dziedzinie marksistowskich badań etycznych istnieje tradycja włączania do systemu kategorii etyki takich pojęć jak dobro, zło, obowiązek, sumienie, godność, honor, szczęście. Rozwój stosunków moralnych oraz wzrost wiedzy o moralności sprawiły, że ograniczanie się jedynie do tych pojęć jest niewystarczające. Istnieje zatem potrzeba rozszerzenia systemu węzłowych pojęć etyki, stanowiących swoistą ogniskową, w której zbiegają się istotne problemy poznawcze i moralne. Ale jakkolwiek wzbogacałoby się doświadczenie moralne ludzkości i jakkolwiek rozszerzałby się system kategorii etycznych niewątpliwym pozostaje fakt, że wspomniane tradycyjne kategorie stanowią stabilną podstawę, w oparciu o którą — i tylko o nią — może doskonalić się, komplikować i rozwijać aparat etyki jako nauki.

Osobliwy charakter etyki jako nauki jest uwarunkowany, jak wiadomo, swoistością jej przedmiotu — moralnością. Etyka, wypływając z potrzeby naukowo uzasadnionego systemu wiedzy o zjawiskach moralnych

* Prof. dr Tejmuraz M. Dżafarli wyklada filozofię i etykę w uniwersytecie Tbilisi. Jest autorem licznych artykułów i książki — *Iz istorii domarksistskoj etičeskoj myśli*, Tbilisi 1970.

„wchłonęła” częściowo cechy i funkcje właściwe jej przedmiotowi. Te organiczne uwarunkowania wzajemne teorii moralnej i jej przedmiotu wpłynęły też na pewną zbieżność pojęć mieszczących się w świadomości moralnej i kategorii etyki, co stało się zapewne jedną z przyczyn ich utożsamiania.

Ontologiczne założenia świadomości moralnej dopuszczają możliwości gnoseologicznego i aksjologicznego podejścia do moralności, ponieważ świadomość moralna „odgaduje” niejako tendencję rozwojową stosunków moralnych i wpływa na nie, podczas gdy etyka dostarcza teoretycznego uzasadnienia konieczności ich istnienia. Etyka rozumie na swój sposób zjawiska moralne, uzasadnia swoje wnioski kierując się logiką nauki, podczas gdy świadomość moralna czyni to samo, ale przy pomocy właściwych jej środków. Jednakże zarówno świadomość moralna jak i etyka służą tym samym celom — pozwalają mianowicie programować i przewidywać moralne stosunki między jednostką a społeczeństwem.

Tłumaczenie tego faktu jedynie tym, iż kategorie etyczne kształtują się na podstawie pojęcia świadomości moralnej, jest, naszym zdaniem, niesłusznie. Jeśli uwzględnimy kwestię dróg i sposobów tworzenia się kategorii należących do teorii moralnej, wówczas fakt, że powstają one na gruncie pojęć świadomości moralnej, nie będzie jeszcze świadczył o tym, iż proces taki zachodzi wyłącznie w etyce. W biologii np. treść pojęć „gatunek”, „rodzaj”, „dziedziczność”, a w fizyce — „ładunek”, „napięcie” i inne ustala się w wyniku rozwoju określonych pojęć, które ukształtowały się wskutek utrwalania w świadomości empirycznej zjawisk i cech obiektywnej rzeczywistości. Uczeni, wzbogaciwszy te pojęcia o informacje uzyskane w danym stadium poznania naukowego, zdefiniowali je i wprowadzili do istniejących systemów kategorii.

Louis de Broglie, śledząc proces kształtowania się teoretycznych pojęć fizyki, zauważył w *La physique nouvelle et les quanta*, że: „... inspiracją do powstawania naszych pojęć i obrazów jest nasze codzienne doświadczenie; wyodrębniamy z tego doświadczenia znane aspekty i kierując się nimi tworzymy za pomocą uproszczenia i abstrakcji pewne proste obrazy, pewne pojęcia, jak nam się wydaje — jasne, które staramy się następnie wykorzystać do interpretowania zjawisk”¹. Albert Einstein pisał, że część pojęć z racji pewnej nieścistości i nieokreśloności treści odnoszonych do codziennej świadomości stanowi źródło tworzenia analogicznych komponentów fizyki i innych nauk: „Nauka zajmuje się całokształtem pierwotnych pojęć, bezpośrednio związanych z percepcją zmysłową oraz twierdzeniami ustalającymi związek między nimi. W pierwszym stadium swego rozwoju nauka nie zawiera nic innego”².

¹ L. de Broglie, *La physique nouvelle et les quanta*, Paris 1937, s. 242.

² A. Einstein, *Sobranije naucznych trudow*, t. 4, Moskwa 1967, s. 203.

Tak więc pewne kategorie nauki powstają z pojęć codziennej świadomości, większość powstaje jednak bezpośrednio na płaszczyźnie świadomości naukowej (na przykład „jądro”, „proton”, „foton”, „gen” itp.). Co do etyki, to wywodzi ona większość swych kategorii głównie z pojęć świadomości moralnej (które nadto analizuje i bada), pozostałe zaś — wobec nieograniczoności zakresu zastosowań moralności do zjawisk bytu społecznego — czerpie z innych form świadomości społecznej (np. „sens życia”, „sprawiedliwość”, „cel”, „środek” itp.).

Swoistość kształtowania się kategorii etycznych wyraża się także w tym, że etyka jako naukowa forma świadomości społecznej kształtuje swoje kategorie znów w oparciu o pojęcia innej formy świadomości społecznej — moralności. Świadomość moralna, określająca zachowania moralne na podstawie ustalonych przez nią samą wartości, stanowi zatem podmiotowość, zapośredniczoną przez czynnik przedmiotowy — doświadczenie praktyki materialnej i duchowej. Dlatego też świadomość moralna występuje w stosunku do etyki jako: a) przedmiotowość w jej idealnym wyrazie (podobnie jak przedmioty logiki i psychologii, aczkolwiek każda z nich stosuje własne sposoby i formy opanowania przedmiotu); b) ogniwo pośrednie między naukowym sposobem odzwierciedlania rzeczywistości a samą rzeczywistością; c) swego rodzaju „baza”, z której etyka czerpie treść swoich kategorii; d) stopień albo odskocznia dla powrotu do sfery stosunków praktycznych i oddziaływania na nie za pomocą naukowo uzasadnionych zaleceń. Z kolei świadomość moralna, uściślona i wzbogacona o wiedzę etyczną, staje się formą wyznaczającą cele praktyki, to znaczy uzyskuje realny byt, już niezależny od subiektywnej samowiedzy.

Historyczna geneza przeobrażenia pojęć z zakresu świadomości moralnej w kategorii nauki przechodziła — naszym zdaniem — przez kolejne etapy, utrwalające powstawanie następujących form poznawczych: a) wyobrażenia; b) wyobrażenia-pojęcia; c) pojęcia. Kiedy świadomość moralna nie odłączyła się jeszcze od swej empirycznej „pępowiny”, a myślenie abstrakcyjne nie rozwinęło się jeszcze w sposób wystarczający, wiedza zmysłowo-konkretna o moralności występowała w formie wyobrażeń, które wraz z rozwojem praktyki i poznania przeobraziły się w wyobrażenia-pojęcia. Te zaś dostarczały już wiedzy o znaczeniu ogólnie abstrakcyjnym, ujmowały więc choćby w minimalnym stopniu istotne aspekty moralności, jak np. Rita i Waruna u starożytnych Hindusów, żeń — u starożytnych Chińczyków, furia — u starożytnych Greków itp. Analiza treści owych wyobrażeń-pojęć wykazuje, że poznanie tego, co zmysłowo-konkretnie, występowało jako warunek poznania tego, co ogólne, dzięki czemu ustalały się modyfikacje stosunku podmiotów moralności względem interesów i celów wspólnoty już w granicach makrośrodowiska itd.

Powstanie i rozwój świadomości moralnej, oznaczając coraz głębsze i wyraźne uświadamianie przez jednostkę jej obowiązków, praw i zależności względem zbiorowości społecznej, było wynikiem jakościowej zmiany polegającej na ujawnieniu potęgi myślenia i uwarunkowanej procesem wyalienowania się człowieka z przyrody i przeciwstawienia jej siebie („Jestem człowiekiem — nie mogę więc postąpić w ten sposób”), tj. kształtowania i rozwoju samowiedzy zdolnej do formułowania — w oparciu o doświadczenie empiryczne — elementarnych preskryptywnych reguł zachowań. Sformułowanie tych reguł stało się możliwe na podstawie poznania obowiązujących koniecznych związków i aspektów moralnej praktyki.

Pojęcia świadomości moralnej charakteryzują się szczególnymi właściwościami, m.in. tym, że ich treść w odróżnieniu od treści wyobrażeń-pojęć może być tylko częściowo konfrontowana z faktami, że ich forma i treść stanowią organiczną jedność, co zapewnia jednoznaczność interpretacji znaczeniowej ich treści. To wszystko uprawnia do stwierdzenia, że pojęcia dostarczają syntetycznej wiedzy, od której możliwe jest już przejście do naukowej płaszczyzny świadomości, a zatem i do ustalania kategorii. Oto dlaczego Fryderyk Engels stwierdzał, że pojęcia krystalizują wiedzę i zawierają w sobie wynik poznania przedmiotu, a Karol Marks podkreślał, że sztukę operowania pojęciami osiąga się jedynie na poziomie rzeczywistego myślenia.

Tak więc, z biegiem czasu, w wyniku dalszego uogólniania materiału z doświadczeń empirycznych i powiązania rosnącej — tak pod względem zakresu, jak i głębokości — wiedzy o moralności, jej miejsca i roli w systemie stosunków społecznych, podmiot nauczył się wplatania w kontekst tej wiedzy również własnego indywidualnego bytu. Świadczyło to, iż poznanie moralności osiągnęło poziom umożliwiający wydobycie wzajemnych związków między zachowaniami moralno-przedmiotowymi a zadaniami realizacji celowo ukierunkowanych postaw społeczno-osobowościowych. W rezultacie poznawanie przez świadomość moralną uwarunkowań przyczynowych i powtarzalności określonego rodzaju czynów oraz wynikających z nich konsekwencji w podobnych sytuacjach stało się źródłem kształtowania pojęć ogólnych. Całokształt tych właśnie pojęć świadomości moralnej stanowi podstawę wyjściową świadomości przednaukowej, która stała się ostatnim etapem poprzedzającym ostateczne ukształtowanie komponentów świadomości naukowej. I właśnie dzięki temu świadomość moralna, a ściślej informacja, jaką niesie, nabrała charakteru uporządkowanego i zapewniła możliwość przeniesienia tych pojęć na płaszczyznę nauki.

Wyjście poza obręb empirii było możliwe dzięki temu, iż szczególną cechą świadomości moralnej jest projekcja na przyszłość. Charaktery-

zując tę właściwość świadomości moralnej warto przypomnieć myśl Hegla, że wszystko, co rozumne, co istnieje w umyśle człowieka jako wynik prawdziwego poznania rzeczywistości, w sposób konieczny stanie się ową rzeczywistością. Należy sądzić, że słuszne jest odniesienie tej myśli również do składników świadomości moralnej, a przede wszystkim do pojęć, które ukształtowały się wskutek wzrostu empirycznej i teoretycznej wiedzy o zjawiskach moralnych.

Praktyczna funkcja kategorii etycznych polega więc na tym, iż stanowią one podstawę „rozumnego pojmowania świata” (Hegel) w odróżnieniu od pojęć świadomości moralnej, które pomagają nam w podejmowaniu „decyzji podyktowanych rozsądkiem” (Kant). Etyka jako rodzaj poznania teoretycznego wykracza dzięki kategoriom poza obręb bezpośredniego poznania i przyczynia się do interpretacji tego, co określane jest przez prawidłowości występujące w danej sferze rzeczywistości społecznej. Złożoność świata obiektywnego warunkuje również złożoność samego procesu poznania, którego nie można sprowadzać do prostego stwierdzenia faktów. Nieprzypadkowo Engels poddał krytyce pewnych naukowców za naturalistyczne podejście do historii, prowadziło bowiem do ignorowania twórczego potencjału rozumu ludzkiego i do opacznej interpretacji jego wyznaczającej cele działalności³.

Kategorie etyczne, niezależnie od ich specyfiki, są zbieżne z kategoriami innych nauk, właśnie jako logiczne formy odbicia, a więc i jako środki teoretycznego i praktycznego opanowania określonej strony obiektywnego bytu — moralnego aspektu stosunków społecznych. Z ich pomocą ustala się nie tylko skomplikowany mechanizm funkcjonowania moralności, lecz również jej współdziałanie z innymi formami świadomości społecznej (polityka, prawo itd.), z różnymi zjawiskami społecznymi (baza, nadbudowa etc.).

Podobnie jak inne formy odbicia, kategorie etyczne zawierają wiedzę o tym, co obiektywne, wskazują na zdeterminowanie wartości moralnych przez społeczno-historyczne doświadczenie, praktyczną działalność człowieka. K. Marks całkowicie słusznie pisał w związku z tym na temat kategorii i jego słowa można w pełni odnieść także do kategorii etycznych: „Co rzekłby jednak old Hegel, gdyby dowiedział się w zaświatach, że o g ó l n e (*Allgemeine*) po niemiecku i nordycku nie oznacza nic innego, jak wspólną ziemię, a s z c z e g ó l n e (*Sundre, Besondre*) — nic innego, jak wyłączonej ze wspólnej ziemi własność indywidualną? A więc kategorie logiczne wpływają jednak, u licha, z naszych stosunków”⁴.

W kategoriach etyki znajduje odbicie to, co jest, a to, co być powinno, wynika z tego, co jest, zatem subiektywne podstawy kategorii etycznych

³ Por. K. Marks, F. Engels, *Dziela*, t. 21, Warszawa 1969, s. 300.

⁴ K. Marks, F. Engels, *Dziela*, t. 32, Warszawa 1973, s. 61—62.

stanowią także dążenie do ideału, którego utrwalenie zależy od aktywnej działalności społecznej jednostek. Ideał występuje tu jako obiektywny cel zmiany istniejących warunków zgodnie z tym, co być powinno.

Powinność w sferze moralności, podobnie jak wszelka powinność w ogóle odnosi się bezpośrednio do podmiotowej, twórczej strony działalności, w której toku człowiek urzeczywistnia swoje cele. W tym, co być powinno, wyraża się twórcza przekształcająca siła człowieka, jego zdolność do świadomego regulowania stosunków społecznych zgodnie z ideałami społecznymi. Dostrzegając twórczą przekształcającą rolę powinności moralnej, nie możemy jednak tracić z pola widzenia faktu, że kryteria prawdziwości i fałszu mogą być stosowane zarówno do wyobrażeń normatywnych, jak i do sądów deskryptywnych. Pod ogólną formą powinności etycznej kryją się nieraz interesy, które nie mają nic wspólnego z rewolucyjnym twórczym przekształcaniem stosunków społecznych. Tragizm losów ludzkich wynika nieraz z tego, że ludzie podlegają ślepej fanatycznej mocy obowiązków — sprzecznych z ideałami postępu i humanitaryzmu. Nie można także pominąć faktu bezpośredniego spekulowania na ogólnym moralnym znaczeniu pojęć etycznych dla ich wykorzystania w celach antyhumanitarnych. Oto dlaczego szczególnie ważne jest zrozumienie problemu kryteriów obiektywności kategorii etycznych.

Próba ustalenia warunków prawdziwości sądów moralnych na podstawie jedynie formalnej analizy relacji pomiędzy ich treścią a faktami grozi uproszczeniem gnoseologicznego ujęcia zjawisk moralności. Jest to ważny dla etyki problem, od jego rozwiązania zależy bowiem uznanie przez wielu uczonych na Zachodzie statusu etyki marksistowskiej jako teorii naukowej. Powstaje więc konieczność wyjaśnienia, w jaki sposób należy traktować i stosować klasyczną definicję prawdy w etyce.

Nie można mechanicznie przeprowadzać analogii pomiędzy wypowiedziami o faktach a sądami moralnymi, ponieważ sądy moralne nie opisują po prostu faktu, lecz poddają go wstępnej ocenie na podstawie uwzględniania tendencji rozwojowych rzeczywistości moralnej oraz interesów podmiotu. Dlatego więc w przypadku kategorii etycznych ujęcie gnoseologiczne oznacza zarówno możliwość zastosowania kryterium gnoseologicznego w jego zwykłym rozumieniu interpretacyjnym (ustalenie zgodności myśli i odzwierciedlanego przez nią faktu), jak też możliwość uzasadnienia tego kryterium poprzez odwołanie się do całej materialno-duchowej i społeczno-historycznej praktyki ludzkości.

W etyce, jak zresztą w innych naukach społecznych, problem adekwatności nie może być — z racji ich specyfiki — sprowadzany jedynie do ustalenia stopnia zgodności odbicia z przedmiotem odbicia. Weryfikacja oznacza uzasadnianie roszczeń społecznych za pomocą odpowiednich argumentów. Poznanie jest bowiem dowiadrywaniem się czegoś nowego i za-

razem jego oceną. Tak więc adekwatność w szerokim rozumieniu oznacza też ustalenie słuszności sądu lub normy za pomocą środków, sposobów i form, podyktowanych przez naturę przedmiotu i możliwości podmiotu, co — rzecz jasna — nie może oznaczać negacji dialektycznie sprzecznego procesu ruchu świadomości ku obiektywnej prawdzie poprzez przeciężenie tego, co podmiotowe w moralności.

W swej deskryptywnej funkcji kategorie etyczne opisują to co jest, a ich charakter wartościujący i normatywny odzwierciedla stosunek do tego, co jest z punktu widzenia tego, co być powinno. To co jest i to co być powinno pozostaje względem siebie w skomplikowanym dialektycznym związku wzajemnym. To, co być powinno, nie jest apriorycznie postulowanym modelem możliwego zachowania, jest rezultatem, konsekwencją rozwoju realnie istniejących stosunków społecznych. Dobro jako najbardziej ogólna kategoria etyczna może być ukazane w następujących, ściśle z sobą powiązanych aspektach, odzwierciedlających różne przejawy moralności: po pierwsze, jako pozytywna treść moralna działalności ludzkiej rozpatrywana z punktu widzenia motywów i konsekwencji: pozwala to na akceptowanie tej działalności jako odpowiadającej określonemu systemowi moralnych norm zachowania; po drugie, jako pozytywna treść realnie istniejących stosunków moralnych, odpowiadających w zasadzie ideałowi moralnemu; po trzecie — jako to, co ogólne, obejmujące całokształt pozytywnych norm i zasad danej konkretnej historycznej formy moralności, jako ideał; po czwarte, jako moralny cel czynu, motywujący zachowanie jednostki; i wreszcie po piąte — jako cnotę, moralną cechę jednostki. Dobro w szerokim znaczeniu słowa odgranicza to, co moralne, od amoralnego i w tym znaczeniu jest przeciwstawne swemu przeciwieństwu — złu.

Co się tyczy takich tradycyjnych kategorii jak obowiązek, odpowiedzialność, sumienie, godność, to ich realny sens ujawnia się poprzez aktualizacją tego czy innego aspektu dobra lub — innymi słowy — określonej korelacji pomiędzy społeczeństwem a jednostką. Np. kategoria obowiązku skupia uwagę na tym, co być powinno, ponieważ wskazuje na stosunek podmiotu względem obowiązków uwarunkowanych miejscem człowieka w systemie stosunków społecznych, rolami społecznymi, które cechują jego życie zawodowe, społeczno-polityczne i osobiste. Obowiązek to specyficznie moralna kategoria, odzwierciedla bowiem nie tylko istotę obowiązków, które należy wykonać, ale wymaga nadto osobistego zaangażowania w ich wykonanie.

Sumienie można nazwać drugą stroną obowiązku. Wyraźnie występująca w obowiązku zewnętrzna zasada imperatywna przedstawiona jest w sumieniu jako samowiedza wewnętrzna, samoocena osobistego stosunku do otoczenia, do obowiązujących w społeczeństwie norm moralnych.

Stosunki moralne można przedstawić jako system wzajemnych zobowiązań, a także praw moralnych, powodujących określone podporządkowanie podmiotów danych stosunków wobec społeczeństwa. Jeśli roszczenia moralne i wynikające z nich zobowiązania syntetyzują się w kategorii obowiązku, samoocena zaś własnego stosunku do obowiązujących norm — w kategorii sumienia, wówczas odbicie wzajemnego związku między tymi aspektami stosunków społecznych stanowi główną treść kategorii odpowiedzialności moralnej.

Regulowanie moralnie zakłada dialektyczne współdziałanie różnych aspektów świadomości moralnej. Tylko w świetle tej właściwości moralności można określić miejsce tej czy innej kategorii w ogólnym systemie pojęć etycznych. Tak np. jeśli w pojęciu honoru wyrażona jest społeczna ocena człowieka, uznanie jego godności, wówczas godność staje się formą uświadomienia przez niego własnej wartości. O ile stosunki wzajemne ludzi w społeczeństwie związane są z wykonywaniem różnego rodzaju obowiązków, o tyle zakładają one również wzajemne oczekiwania. Społeczeństwo oczekuje od jednostek zgodności ich zachowań z wymogami społecznymi, jednostka zaś oczekuje od społeczeństwa (w postaci tych czy innych instytucji) uznania swych praw, szacunku, poparcia.

Aparat kategorialny stanowi teoretyczno-poznawczą podstawę etyki jako nauki. Kategorie etyczne służą jako formy analizy naukowej wartości moralnych i dlatego same występują jako takie, stanowią idealne modele moralnych stosunków wzajemnych, realizowanych w określonych konkretnych warunkach historycznych. W systemie kategorii etycznych znajduje odbicie obiektywna dialektyka prawidłowości funkcjonowania i rozwoju moralności.

Systemowość to niezbędny składnik naukowego rozumienia świata. Etyka nigdy nie była pod tym względem wyjątkiem. Nawet wtedy, kiedy myśliciel nie stawia przed sobą specjalnego zadania uargumentowania zasad tworzonej przez niego koncepcji, pewna systemowość obecna jest już w samym toku myślenia teoretycznego. Logiczne skonstruowanie systemu kategorii jest niewątpliwie jednym z najbardziej złożonych zadań metodologii nauki.

Jak wiadomo, każda kategoria etyczna wzięta z osobna dostarcza informacji jedynie o niektórych aspektach stosunków moralnych i świadomości moralnej. „Jednostkowy byt — pisał Lenin — (przedmiot, zjawisko etc.) jest (tylko) jedną stroną idei (prawdy). Dla prawdy potrzebne są jeszcze inne rzeczywistości, które też tylko wydają się samodzielne i odrębne (*besonders für sich bestehende*). Jedynie w ich zespoleniu (*zusammen*) i w ich stosunku (*Beziehung*) realizuje się prawda”⁵. Słowa te można w pełni zastosować także do

⁵ W. I. Lenin, *Dzieła*, t. 38, Warszawa 1973, s. 166—167.

etyki, która może osiągnąć konieczne rezultaty w poznaniu swego przedmiotu, jeśli opiera się na systemie kategorii stanowiących adekwatne odbicie moralności w całości kształcie jej wszystkich aspektów i stosunków.

Wielu etyków przeszłości zdawało sobie sprawę z konieczności zbudowania systemu kategorii etycznych, jednak większość konstruowała hierarchię, w której jedna kategoria zajmowała miejsce nadrzędne, a wszystkie pozostałe były jej podporządkowane. Tak np. wczesne sankhje umieszczały na szczycie piramidy pojęcie anandy (szczęścia), a późniejsi epigoni tej szkoły — cierpienie; Konfucjusz — żeń (człowieczeństwo), a Sun-tsi — obowiązek, Sokrates — dobro najwyższe (prawdę, mądrość, dobro), a Platon — sprawiedliwość (mądrość, odwagę, szlachetność); Arystoteles — sprawiedliwość, a Epikur — eudajmonię; Holbach — interes osobisty; Hegel — prawo itd. W rezultacie system kategorii najczęściej odtwarzano formalnie, w sposób opaczny, bez ujawniania logiki, dialektycznie sprzecznych związków oraz wzajemnych uwarunkowań różnych aspektów moralności, naruszając integralność przedmiotów odbicia.

Kategorie dobra, zła, sprawiedliwości, obowiązku, sumienia, godności, honoru etc. określano z pozycji eudajmonizmu, hedonizmu, utylitaryzmu, ewolucjonizmu itd., co chcąc nie chcąc rodziło jednostronność, absolutyzację jednego tylko aspektu czy cechy moralności. Równocześnie nie można negować także tego, że etyka osiągnęła w procesie swego rozwoju pewne sukcesy w rozumieniu poszczególnych aspektów wzajemnych związków między pojęciami dobra, obowiązku, sumienia, godności.

Badania nad historią kształtowania kategoriałnego aparatu etyki umożliwiają ujawnianie w każdym z jej systemów pewnej sprzeczności wewnętrznej, która jakby wyprowadzała z kręgu danego systemu do następnego. Przy tym przejście od jednego systemu kategorii do drugiego powoduje ostatecznie urzeczowiona działalność człowieka.

Logika analizy naukowej jest przekonująca wtedy, kiedy stanowi odbicie logiki funkcjonowania przedmiotu danej nauki. Zbudowanie systemu kategorii etycznych nie jest pod tym względem wyjątkiem: powinien on odpowiadać przynajmniej dwóm następującym wyjściowym zasadom metodologicznym. Po pierwsze — winien stanowić odbicie przedmiotowych, koniecznych związków wzajemnych pomiędzy aspektami a funkcjami moralności; po drugie powinien wyrażać przechodzenie poznania od zjawiska do istoty, od istoty pierwszego rzędu do głębszej. Mamy tu do czynienia z jednym z przykładów przechodzenia od konkretnego do abstrakcji i od tej ostatniej znów do konkretnego. Rozwój historyczny etyki jako nauki przebiega według tej właśnie prawidłowości.

Etyka, budując swój system kategorii, powinna przyjmować jako swe definicje prawa i zasady funkcjonowania systemów moralnych, co stanowi przesłankę do wyprowadzenia kategorii z podstawowych, najprost-

szych pojęć, które przyjęło się nazywać obrazowo „komórkami” systemu. Już Marks w *Kapitale* zwrócił uwagę na ten moment, określiwszy pojęcie wartości dodatkowej jako najprostsza kategorię, towar zaś — jako „komórkę” systemu kategorialnego. Przez analogię — również w etyce kategoria wyjściowa powinna być zarazem i prosta, i funkcjonalna, ażeby mogła służyć za podstawę zbudowania integralnego naukowego systemu pojęć. Wśród etyków nie ma jak dotąd zgodnego poglądu co do tego, którą spośród kategorii należałoby uznać za taką podstawową „komórkę”. Potrzeba widocznie jeszcze niemalej pracy badawczej, ażeby mniej lub bardziej zadowolająco rozwiązać problem systematyzacji w etyce. Ale przy tym wszystkim należy uwzględnić fakt, że historia etyki zbliżała się już w jakimś stopniu do rozwiązania tego zadania.

Równocześnie trzeba zdecydowanie przeciwstawiać się dogmatycznemu podejściu do uzasadnienia systemu kategorii etycznych. Fetyszycyzacja poszczególnych pojęć jest niedopuszczalna choćby z tej racji, iż nie wyczerpują one — nawet gdybyśmy abstrahowali od momentu ich podmiotowo-klasowego rozumienia — całego bogactwa stosunków moralnych, nie odzwierciedlają ruchu myśli naukowej ku odkrywaniu coraz to nowych stron i aspektów przejawiania się moralności. System kategorii etycznych nie może być absolutny, dany raz i na zawsze. Historyczny rozwój moralności i poznania naukowego prowadzi w sposób nieunikniony do tego, że jakaś część pojęć etycznych traci swoje znaczenie, ustępując miejsca nowym kategoriom.

Można np. z całą pewnością twierdzić, że współczesna epoka niezmiernie zaktualizowała problem odpowiedzialności moralnej, rozszerzając, pogłębiając oraz odnawiając pod wieloma względami jego treść. W dobie postępu naukowo-technicznego, radykalnych zwrotów społecznych, narastania ruchów narodowowyzwoleńczych i socjalistycznych niezmiernie wzrasta waga gatunkowa kategorii sensu życia: stała się ona najważniejszym, węzłowym punktem w podmiotowo-przedmiotowym postrzeganiu stosunków w sferze moralności, w stosunku jednostki do perspektywy życiowej.

Niektóre współczesne pojęcia etyczne, które początkowo wydawały się szczegółowe, opisowe, z biegiem czasu nabrały znaczenia kategorialnego, odzwierciedlając nowe historyczne związki wzajemne przedmiotu poznania etycznego. W związku z tym powstaje problem statusu takich pojęć, jak kolektywizm, humanizm socjalistyczny, komunistyczny stosunek do pracy, patriotyzm, internacjonalizm. Stanowią one wyraz podstawowych zasad moralności komunistycznej, jej najbardziej istotnych cech.

Zasady moralne stanowią swoistą podstawę konkretyzacji kategorii etycznych na drodze ruchu od abstrakcji do konkretności. Np. obowiązek względem klasy, ojczyzny, kolektywu, człowieka stanowi aspekt ogólnego

pojęcia obowiązku społecznego. To samo można powiedzieć o wszystkich innych kategoriach.

Doświadczenie rozwoju badań w dziedzinie etyki w oparciu o marksistowsko-leninowską metodologię upoważnia do twierdzenia, że skonstruowanie systemu kategorii etycznych nie może być osiągnięte w jednej tylko płaszczyźnie. Nie jest np. możliwe rozpatrywanie na tym samym poziomie pojęć, które opisują strukturę moralności (działalność moralna, stosunki moralne, świadomość moralna, norma moralna, ocena, motywacja) oraz kategorii ujawniających jej specyficzną treść (dobro, zło, obowiązki, sumienie itd.).

Tak więc próba znalezienia podstawy zbudowania systemu kategorii etycznych prowadzi do uznania konieczności: a) uogólnienia moralnego doświadczenia społeczeństwa jako warunku systematycznego uściślenia ich treści; b) ustalenia węzłowych punktów rozwoju stosunków moralnych w tych czy innych konkretnych warunkach historycznych; c) przestrzegania przy klasyfikowaniu kategorii etycznych ogólnej zasady filozoficznej przechodzenia od tego, co ogólne (abstrakcyjne) do tego, co konkretne; d) wyodrębnienia wyjściowej (elementarnej) komórki poznania przedmiotu etyki oraz dialektycznego skorelowania szeregów kategorii, wyrażających różne poziomy poznania moralności.

Ramy artykułu nie pozwalają na szczegółowe przedstawienie dalszych problemów, które w istocie rzeczy są kluczowymi problemami marksistowskiej etyki. Ich rozwiązanie jest sprawą zbiorowej pracy, wymagającej wspólnych wysiłków i czasu. Nasze ograniczone zadanie sprowadziło się jedynie do tego, by nakreślić pewien zarys podejścia do tych problemów. Świadomi przy tym jesteśmy, że praca ta mogłaby być wykonana lepiej i w bardziej przystępnej formie.

Tłum. Wiesława Zagórska

Теймураз М. Джафарли

О ПОНЯТИИ ЭТИЧЕСКИХ КАТЕГОРИЙ

Традиционные этические категории — добро, зло, долг, совесть, честь, достоинство, счастье, — как и более «молодые» — ответственность, гуманизм, коллективизм, патриотизм, интернационализм... системно отражают тенденции развития моральных отношений, существующих в обществе.

Система категорий марксистской этики должна быть развивающейся и не может быть плоской, одномерной. Она должна строиться в соответствии со следующими принципами: 1) выделение исходной (элементарной) клеточки познания предмета этики и диалектического соотнесения этой клеточки со всеми рядами категорий, описывающих различные уровни существования и функционирования морали; 2) восхождение к конкретному при выявлении связей исходной, абстрактной категории с дру-

гими категориями; 3) установление узловых точек развития моральных отношений в тех или иных конкретно-исторических условиях; 4) обобщение нравственного опыта общества как средство совершенствования системы категорий.

Tejmuraz M. Dzafarli

ON THE CONCEPT OF ETHICAL CATEGORIES

Traditional ethical categories such as good, evil, conscience, honour, dignity, happiness, or more recently: responsibility, humanism, collectivism, patriotism, internationalism, etc., systematically reflect the tendencies for the development of moral relations in society. The system of categories of Marxists ethics is not to be closed or rendered one-dimensional, on the contrary, it should expand. It should be built upon the following principles: 1) it should define the basic form of ethical knowledge and relate it dialectically to all types of categories describing various levels and functions of morality; 2) it should approach the particular moral phenomena exposing all links between the basic categories and others; 3) it should determine crucial points in the development of moral relations in certain historical conditions; 4) it should generalize from moral experience of a society to use its findings for an improvement of the system of ethical categories.